

MÂTURÎDÎ'YE GÖRE KUR'ÂN-I KERİM'DE İŞKÂL SEBEPLERİ

Alican DAĞDEVİREN*

Erkan ÇAKIR **

Öz

Kur'ân-ı Kerim Allah kelamı oluşunu hiçbir çelişki içermemesiyle delillendirilmektedir. Kur'ân'ın çelişkisiz oluşu onun Allah kelamı olduğunun deliliyse, çelişki barındırması da onun Allah kelamı olmadığı anlamına gelir. Bu noktadan hareketle Kur'ân âyetleri arasında bazı çelişkiler olduğu iddiası geçmişte olduğu gibi günümüzde de dile getirilmektedir. Kur'ân'da çelişki olduğu iddiası etrafında şekillenen bu problem, klasik gelenekte “ışkal/müşkil” olarak isimlendirilmiş ve kendine özgü bir literatür oluşturmuştur. Bu makalede önce “ışkâl” kavramı üzerinde kısaca durulacak sonra da Ebu Mansur Muhammed el-Mâturîdî'nin (ö. 333/944) işkâlin sebepleri hakkındaki düşünceleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Çalışma, Maturidi'nin “*Te'vilâtu'l-Kur'ân*” adlı eserinde ele aldığı müşkil âyetler hakkındaki yorumları etrafında şekillendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mâturîdî, İşkâl, Müşkil, Te'vil, Çelişki, Mana.

Abstract

Reasons of *Ishkal* in Holy Book Qoran According to Maturidi

The Holy Book Quran itself proves being Word of the God as it contains no contradictions. If the Holy Book Quran being contradiction free is a proof for being Word of the God, on the contrary, containing contradiction shows that it is not the Word of the God. From this point of view, claims about contradiction exists between the Quran verses has been discussed. Thus this truth is at the same time forms the attacking point for opponents of Islam. The problem shaped around the claims about contradiction exists in the Quran, is called “İshkal/Mushkil” in the traditional way and forms its own

* Doç. Dr., SAÜ İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, dagdeviren@sakarya.edu.tr;

** SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, erkan-cakir53@gmail.com.

literature. This article will briefly dwell on the İshkal concept then define Ebu Mansur Muhammed el-Mâturîdî's ideas about the reasons of ishkhal. This work shaped around the observations on the Mushkil verses in “*Te'vilâtü'l-Kur'ân*” by Maturidi.

When we research the Maturidi's Te'vilat it's seen that the reasons of the ishkhal classified in several articles. The most important of them is the assessing the first meaning of the word. According to him, the verses of the Quran must be understood with the meaning of Word that he called meaning 'hikmah'. He means with the 'hikmah meaning' what the speaker intends when he speaks. The other reasons of the ishkhal are approaching to Quran with preduic commenting of the verses out of context and without taking into the characteristics of Arabic language that Quran was sent conveyed.

Keywords: Maturidi, İshkal, Mushkil, İnterpretation, Contradiction, Meaning.

GİRİŞ

Kur'ân âyetleri arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilâf ve çelişki/tenâkuz durumu ve bunu inceleyen ilim dalı olarak tanımlanan Müşkilü'l-Kur'ân ifadesi, “müşkil” ve “Kur'ân” kelimelerinden oluşan bir terkiptir. Bu terkipten neyin anlaşılması gerektiğini kavramlar üzerinden irdeleyebiliriz. Müşkilü'l-Kur'ân terkibi, *işkâl*, *ihtilâf*, *tenâkuz* ve *teâruz* kavramlarıyla ilişkilidir.

Müşkil kelimesinin kökü olan “شکل” maddesi çoğunlukla mumâselet/benzeşme anlamındadır (Cevheri: V/1736; İbn Fâris: III/204). Kelimenin türevlerinde de bu kök mana görülebilmektedir.¹

“شکل” kelimesi if'âl babına aktarılarak “أشكَل عَلَى الأمر” şeklinde kullanıldığında bir işin benzeriyle karşılaştırarak anlaşılmaz ve ayırt edilemez hale dönüş-tüğünü ifade eder. Müşkil kavramı bu babdan ism-i fâil, işkâl ise mastardır (Tehânevî, 1996: IV/166).

Mâturîdî ise “المشکل” kelimesine eş, benzer, sözün anlaşılabilmesi ya da yanlış anlaşılması anlamlarını verir (Mâturîdî, 2005: I/59; VI/23; XII/272).

İşkâl ile ilgili bir diğer kavram da “اختلاف/ihtilâf” kavramıdır.² Bu kelime “الحِلَاف/hilâf ve الْمُخَالَفَة/ muhâlefet” kökünden birbirine karşıt/zıt olmak anlamına gelir (İbn Manzur, 1994: IX/90-91).

1 Kelimenin farklı anlamları için Bkz. Kurtubî, 2003: X/322; İbn Manzur, 1994: XI/360.

2 Kelimenin lügat manaları için Bkz. İbn Fâris : II/210; İbn Manzur, 1994: IX/82;

Mâturîdî de “ihtilâflı olmayı”, “muvâfık” yani uyumlu olmanın karşıtı olarak kullanmaktadır (Mâturîdî, 2005: I/175; III/351).

Daha çok mantıkta kullanılan bir kelime olan “تناقض/ tenâkuz” ise, sözün manasını bozacak şekilde konuşmak, birbirini iptal etmek, bozmak, muhalefet etmek, manası çelişik olmak, iki sözün birbirini çürütmesi demektir (İbn Manzur, 1994: VII/242).

Teâruz kelimesi de, zuhur etme, imalı konuşma, men’, mukabele anlamlarındaki “عرض/arz” kökünden gelmekte olup (Zeynuddin Razî, 1999: I/210; İbn Manzur, 1994: VII/167) karşılıklı birbirini engellemek demektir (Abdülaziz el-Buharî 1997: III/162).

İşkâl ile ilgili kavramlardan bir diğeri olan müteşâbih kelimesi, bir lafzın zâhirde diğere lafza benzeyip manada farklı olması anlamına gelir (Taberî : I/414; Mâturîdî, 2005: I/63; Zemahşerî, 1416: I/109; Râzî, 1981: II/141). Mâturîdî de “müşkîl” kelimesi ile “müteşâbih” kelimesini “bir başka şeyin şekline girmek ve ona benzemek” anlamında eşanlamlı olarak kullanır.³

Mâturîdî’nin Müşkîl’l-Kur’ân’a yönelik bir tanımlaması bize ulaşmamıştır. Ancak onun Te’vîlât’ında “işkâl var” dediğı âyetler incelediğinde görülür ki, onun literatüründe işkâl, âyetin kendi mefhumunda veya gramerinde bir çelişki durumudur.⁴ Âyetler arası çelişki görünümleri için muhâlefet ve tenâkuz kavramlarını kullanmaktadır.⁵

Ele aldığımız işkâl, ihtilaf, tenakuz, tearuz ve müteşâbih gibi kavramlar, aralarında nüanslar/ince ayırmalar bulunsa da, anlamdaki çelişki ve karışıklığı ifade etme hususunda ortaklırlar. “Müşkîl’l-Kur’ân” dediğimizde de ele alınan bu beş kavramın her biri ile ifade edilen anlam karışıklıkları ve çelişki görünümlerinin hepsi kastedilmektedir. Bu durumda Müşkîl’l-Kur’ân’ı “Âyetlerde akla, diğere âyetlere ve Arap diline aykırı görünümlerin, zihinde karışıklığa sebep olan kapalılık durumlarının incelendiğı ve bu konudaki iddialara gerekli cevapların verildiğı ilimdir.” şeklinde tanımlamak mümkündür.

Te’vîlât’l-Kur’ân’ı incelediğimizde Mâturîdî’ye göre işkâl sebeplerinin lafızdan, gramerden, âyetler arası ihtilaf görünümünden, kıraat

Firuzâbadi, 1996: II/561.

3 Mâturîdî, 2005: II/244; VIII/347. Bu iki kelimenin eşanlamlı oluşu ile ilgili Bkz. Cevheri :V/2236-1737; İbn Fârîs : III/243-204; İbn Manzur, 1994: XI/358.

4 Bkz. Mâturîdî, 2005: XIII/272; XIV/358;XV/170.

5 Bkz. Mâturîdî, 2005: XIII/152; XIV/242; XVI/77.

farklılıklarından, siyak-sibakın dikkate alınmamasından ve âyetlerle ilgili yorum farklılıklarından kaynaklandıklarını tespit ettik. Bu ana başlıkları şu şekilde ele alabiliriz:

1. LAFZIN YAPISINDAN KAYNAKLANANLAR

Mâturîdî'ye göre lafızların sabit, kullanıldıkları her yerde genel geçer manaları yoktur. Ona göre lafızdan kastedilen mana ancak delille tespit edilebilir. Âmm bir lafzın kapsamındaki fertlerin hepsine delalet edip etmediği, lafzın hakikî-mecazî manalardan hangisinde kullanıldığı, müşterek lafzın hangi manasının kastedildiği de delile muhtaçtır. Bu noktalarda yapılan hatalar ise Kur'ân âyetlerinin yanlış anlaşılmasına sebebiyet vermektedir. Mâturîdî, lafzın yapısından kaynaklanan işkâlleri şu şekilde kategorize etmektedir:

1.1. Âmm veya Hâs Oluşu

Mâturîdî'ye göre lafızların zâhirlerinin âmm veya hâs⁶ oluşu mutlak olarak onlardan kastedilen mananın umum veya husus olduğuna delalet etmez (Mâturîdî, 2005: III/350; IX/10). Kur'ân lafızlarını zâhirinin âmm veya hâs oluşlarına göre manalandırmanın hatalı oluşuna Mâturîdî “*Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun.*” (Nur, 24/2) âyetini örnek verir. Eğer âyetleri zâhirdeki umum ifadelerine göre anlamak doğru olsaydı bu âyetteki “vurun” ifadesinin zâhirde umuma yöneltilmiş bir emir olmasından hareketle her mü'minin “Rabbim bana bunu emretti.” diyerek had cezası olarak zina edene yüzer sopa vurması gerekirdi (Mâturîdî, 2005: X/79).

Umum ifadenin zâhiri ile anlaşılması sebebiyle oluşabilecek işkâle şu âyeti örnek verebiliriz: “*Musa dedi ki: Ey Rabbimiz! Gerçekten sen Firavun ve kavmine dünya hayatında ziynet ve nice mallar verdin. Ey Rabbimiz! (Onlara bu nimetleri), insanları senin yolundan saptırsınlar ve elem verici cezayı görünceye kadar iman etmesinler, diye mi (verdin)? Ey Rabbimiz! Onların mallarını yok et, kalplerine sıkıntı ver (ki iman etsinler).*” (Yunus, 10/88) Bu âyette Firavun'un mallarının yok olması için Hz. Musa'nın (a.s.) duası zikredilmiş ve bir sonraki âyette de bu duanın kabul edildiği belirtilmiştir. Oysa başka bir âyette de “*Onlar geride nice bahçeler, pınarlar, ekinler, güzel konaklar, zevk ve sefasını sürdükleri nice nimetler bırakmışlardı.*” (Duhan, 44/25-27) buyurularak Firavun'un mallarının yok olmadığı ifade edilmiştir.

6 Âmm ve hâs lafzın tanımı için Bkz.Şâşî, 2003: 13; Debûsî, 2001: 94; Şaban, 1990: 294.

Mâturîdî buradaki işkâlin ilk âyetin umum mana üzere alınmasından kaynaklandığını, âyette kastedilenin ise Firavun'un özel mülkü olduğunu söylemiştir (Mâturîdî, 2005: XIII/302-303).⁷

Âmm ifadeler gibi hâs ifadeler de işkâl sebebi olabilmektedir. Hz. Peygamber'e hitaben "Allah'ı bırakıp da sana ne fayda ve ne de zarar verebilecek olan şeylere yalvarma" (Yunus, 10/106), "Hak Rabbindedir. O hâlde, sakın şüphe edenlerden olma." (Âl-i İmran, 3/60) gibi âyetlerde hitap özelde Hz. Peygamber'e olsa da bu hitapta kastedilen ümmettir. Eğer âyetlerdeki hitabın hususiyeti esas alınırsa bu âyetler peygamberin masumiyeti konusunda müşkil bir görünüm arz ederler. Oysa bu âyetlerde kastedilen Hz. Peygamber'in şahsında diğer insanlardır (Mâturîdî, 2005: II/321). Mâturîdî, bu tür hitaplarla Allah'ın insanların en akıllı ve üstününe hitap ederek diğerlerine nasıl davranmaları gerektiğini öğrettiğini belirtir.

1.2. Müteşâbih Oluşu

Âl-i İmran Sûresi'nde belirtildiği üzere Kur'ân âyetlerinin bir kısmı Kur'ân'ın esas olan muhkem âyetlerken bir diğer kısmı da müteşâbih âyetlerdir. Ancak müteşâbih âyetler zâhirleri üzere anlaşılmaya çalışılırsa işkâl ile karşı karşıya kalınmaktadır.

Kur'ân'da Allah Teâlâ'ya izafe edilen "gelme ve istiva etme" gibi eylemler ile O'na izafe edilen "yed, ayn, hudud" gibi isimler müteşâbihlere örnektir. Mâturîdî'ye göre bu eylemler, mecaz ifade etmekte olup hakikî manada değildir (Mâturîdî, 2005: VIII/351). Nasıl ki insanlar "Hak geldi." denildiğinde bu sözden hakkın bir yerden bir diğer yere intikalini anlamıyorlarsa "Allah'ın gelmesi" ifadesinden de O'nun bir mekândan bir diğerine intikalini anlamamalıdır (Mâturîdî, 2005: VIII/343).⁸ Yine "Allah'ın hududu" ifadesinden de "insanların hududu", "Allah'ın ru'yetinden" insanların görülmesi gibi bir görme, "Allah'ın istivasından" insanların oturması gibi bir oturma asla anlaşılabilir (Mâturîdî, 2005: III/74). Aksi durumda Allah Teâlâ yaratılmışlara benzetilmiş, kendisine mekan izafe edilmiş olur ki, bu da işkâle sebebiyet verir.

Mâturîdî'nin müteşâbih âyetlere değişik karinelerle anlamlar verdiğini görmekteyiz. "Hâlbuki O, göklerde de Allah'tır, yerde de." (En'am, 6/3) âyeti bu müteşâbih âyetlere bir örnektir. Âyetin zâhirinde Allah Teâlâ'ya mekân izafe edilmekte ve O'nun göklerde ve yerde olduğu manası ortaya çıkmakta-

7 Krş. Taberî : XII, 263-266; Kurtubî, 2003: VIII/374.

8 Bkz. Kâdî Abdülcebbar:462; Zemahşerî, 1416: III/52.

dır. Fakat müteşâbih olan bu âyetin anlamının sibakından hareketle verilmesi gerektiğine işaret eden Mâturîdî âyetin anlamını “Allah göklerin ve yerlerin tek yaratıcı olduğu için bu ikisinde olanların yegâne ilahıdır.” veya “Göklerde ve yerlerde olanların yönetimi ve korunması Allah’a aittir.” şeklinde tespit eder (Mâturîdî, 2005: V/10).⁹

1.3. Müşterek Oluşu

Müşterek lafız, iki veya daha fazla muhtelif manaya hakiki mana olarak konulmuş lafızdır. Usûlcülere göre müşterek lafzın müteaddit manalarından hangisinin kastedildiği anlaşılincaya kadar tevakkuf edilir. Manalardan biri teemmül ve tetkik ile tercihe şayan olursa bu mana kabul edilir (Şâşî, 2003: 29-30; Bilmen : I/74).

Mâturîdî'ye göre müşterek lafızlara geçtikleri her bir âyette aynı manayı vermek işkâle sebebiyet verecektir. Örnek olarak “*Allah’ı bırakıp da sana ne fayda ve ne de zarar verebilecek olan şeylere yalvarma. Eğer böyle yaparsan, şüphesiz ki sen zalimlerden olursun*” (Yunus, 10/106) âyetinde Allah’tan başkasına yalvarmak yani müşrik olmak, zalim olmak olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca En’am Sûresi’nin seksen ikinci âyetinde geçen “zulüm” kelimesini de Efendimiz (s.a.s.) “*Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür*” (Lokman, 31/13) âyetiyle açıklayarak “küfür” olarak tanımlamıştır (Buharî, “Tefsir”, 6). Fakat Mâturîdî kelimelerin her yerde aynı anlama gelemeyeceğini, lafzın müşterek olmasının dikkate alınması gerektiğini belirtir. Zikredilen bu âyette “zulüm” kelimesine verilen “şirk” manası, Hz. Âdem (a.s.) kıssasında geçen “*Ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz*” (Bakara, 2/35; A’raf, 8/19) âyetinde geçen “zulüm” kelimesine verilemez. Çünkü bu durumda Hz. Âdem’in (a.s.) yasaklanan ağaçtan yemekle şirk işlemiş ve müşrik olmuş olduğu gibi bir sonuç çıkar ki, bu, asla doğru olmayan bir manadır ve peygamberlik ismetiyle örtüşmeyen bir işkâldir (Mâturîdî, 2005: VII/120).

1.4. Hakikat veya Mecaz Oluşu

Hakikat, dili ortaya koyanın lafzı, belirlediği manaya karşılık gelmek üzere kullanmasıdır (Şâşî, 2003: 32; Debûsî, 2001: 95; Bilmen: I/82). Mecaz ise, bir alaka, bir münasebet dolayısıyla vaz olunduğu mananın dışında kullanılan lafızdır (Semerkandî, 2001: 370; Abdulaziz el-Buharî, 1997: I/161). Birine cesaretinden dolayı “aslan” demek gibi.

9 Bkz. Taberî: V/186; Zeccâc, 1988: II/228.

Bir kelime, bir yerde hem hakikî hem mecazî bir anlama sahip olmaz (Cessâs: 204). Mâturîdî'ye göre lafızdan mecaz mananın kastedildiği, delille sabit olacağı gibi hakikat mananın kastedildiği de delille sabit olur. Çünkü ona göre delil olmaksızın hakikat mecazdan, zâhir batından daha evla değildir (Mâturîdî, 2005: II/275). Âyetlerdeki lafızların hakikî manada mı, yoksa mecazî manada mı kullanıldığının tespitindeki hata ise işkâle sebep olacaktır.

Mecaz, hakikî mananın lafzına bir ziyade, bir eksiltme/hazif veya lafzın başka bir manaya nakledilmesi ile olabilir (Semerkandî, 1997: 369). “Şehre sor.” (Yusuf, 12/82) âyetinin lafzında “halk” ifadesi hazfedilmiş ve mecaz oluşmuştur ki, sözün aslı “şehir halkına sor” demektir. Aksi halde, “şehre” sormak mümkün olmadığından âyetin manası müşkildir (Mâturîdî, 2005: VII/345). “Allah’ın yanında, işlediğim kusurlardan dolayı vay hâlime!” (Zümer, 39/56) âyetinde de “yanında” ifadesinin manası “emirlerinde” anlamına nakledilerek mecaz oluşmuştur. “Allah’ın yanında, işlediğim kusurlardan” kasıt “Allah’ın emirlerini yerine getirmede işlediğim kusurlar” demek olur. “Yanında” ifadesi hakikî manada anlaşılırsa Allah’a mekân izafe edilmiş olduğundan âyet müşkil olur (Mâturîdî, 2005: XII/357).

1.5. Garip Oluşu

Mâturîdî lafzın garip oluşu nedeniyle anlamın yanlış tespit edilmesini işkâl sebebi olarak görür. İbn Kuteybe (ö.889) de, “*Garibu’l-Kur’ân*” adlı eserini *Te’vilü Müşkili’l-Kur’ân* adlı eserinin konusu ve hedefiyle aynı olmasına rağmen sırf eser uzamasını diye ayrı olarak yazdığını söyleyerek (İbn Kuteybe: 32) meselenin bir diğer yönünün kelimelerin garip oluşu olduğunu belirtir.

Örnek olarak, “*Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, bir şey temenni ettiği zaman, şeytan onun bu temennisine dair vesvese vermiş olmasın*” (Hacc, 22/52) âyetinde geçen “*أُمْنِيَّة*/ümniyye” kelimesi ile kastedilen net bir şekilde zihinde belirmemektedir. Konuyla ilgili nakledilen rivayetler de manayı daha da müşkil bir hale sokmaktadır.

Mâturîdî’nin belirttiğine göre ehl-i te’vilin çoğu âyette geçen “*تَمَنَّى*/temenni ettiği” kelimesine “(Peygamber) namazda okuduğu veya kendi kendine düşündüğünde” anlamı vermişlerdir. Bu iki anlamı destekleyen iki farklı rivayet nakledilmiştir. Birincisine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) Necm Sûresi’ni okurken “*Şimdi baksanıza şu Lât’a, Uzza’ya! Ve bir de şu geride olan üçüncüleri Menat’a!*” (Necm, 53/19-20) âyetine geldiğinde şeytan gelip onun lisanına “*Bunlar yüce kuğu kuşlarıdır ve şefaatleri umulur.*” ifadelerini

katmıştır. Mâturîdî ehl-i te'vilin şeytanın Cebrail suretinde gelerek Efendimize bu sözleri vahiy gibi bıraktığı, sonrasında Cebrail'in gelip "Ben sana böyle bir vahiy getirmedim." dediği tarzda pek çok rivayetler zikrettiklerini söyler. Fakat o, bunların sahih olamayacağını çünkü Peygamber'in Cebrail ile şeytanı karıştırmasının çelişkili bir durum olduğunu söyler (Mâturîdî, 2005: IX/393-394).

Mâturîdî, konuyla ilgili bir görüş de Katade (ö. 117/735)'den nakleder. "Temenni" kelimesine peygamberin düşünce ve isteği anlamının verilmesine bağlı olan bu görüşe göre Hz. Peygamber (s.a.s.) Allah'ın müşriklerin ilahlarını bir kusurla anmamasını temenni ederdi. Ancak Necm Sûresi'nde bahsi geçen âyetler nazil olup onları okuduğunda Hz. Peygamber (s.a.s.) müşriklerin o ilahlara bakış açısını kastederek "Bunlar yüce kuğu kuşları (veya turnalardır) ve şefaatleri umulur." ifadelerini dile getirmiştir. Mâturîdî, bu olayla ilgili Hasan el-Basri (ö. 110/728)'nin de bir yorumunu nakleder. Buna göre âyetten sonra dile getirilen bu ifade ile Hz. Peygamber'in kastı şudur: müşrikler meleklerle tapıyorlardı ve onların "yüce kuğu kuşları" diye kastettikleri de meleklerdi. Melekler ise kıyamette şefaati umulan varlıklardır (Mâturîdî, 2005: IX/395).

Katade'nin ve Hasan el-Basri'nin te'vilini, ilk yorumdan daha doğru olarak niteleyen Mâturîdî, "Bizce en doğru olan onların söylediğinden başkadır." der. Ona göre "*Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, bir şey temenni ettiği zaman, şeytan onun bu temennisine dair vesvese vermiş olmasın.*" âyetiyle kastedilen peygamberin Kur'ân'ı okuduğu sırada şeytanın kâfirlerin kalbine, peygamberle mücadele etmeleri, kendi tebealarının aklını karıştırıp çelmeleri için fikirler vermesidir. Mâturîdî, bu duruma örnek olarak "*Hiç şüphesiz siz ve Allah'tan başka kulluk ettikleriniz cehennem odunuzunuz. Siz oraya varacaksınız.*" (Enbiya, 21/98) âyetini verir. Bu âyet inince şeytan kâfirlerin kalbine "İsa, Üzeyr ve meleklerle de tapınıyor. O halde onlar da cehennemlik." fikrini attı (Mâturîdî, 2005: IX/396). Bu vesvese ile şeytan, peygamberin mücadelesine karşı yandaşlarına fikir vermiştir. Görüldüğü gibi "Ümniyye" kelimesinin anlamının tespiti ile ilgili zorluk Mâturîdî'ye göre işkâle sebep olmuştur.

6. Mahzuf Oluşu

Dilde bazen kelimeler, cümlenin anlam bütünlüğünde var olduğu halde sözdiziminden düşürülür ve zikredilmez. Fakat muhatap dilin ve aklın dela-

letiyle manayı tam olarak anlar.¹⁰ Sözdiziminde zikredilmeyen/mahzuf lafzın dikkatten kaçırılması ise Kur’ân’da bazı işkâl görünümlerine sebebiyet verebilir.

Mâturîdî’ye göre, “*Bilin ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs...*” (Hadid, 57/20) âyeti bu duruma güzel bir örnektir. Bu âyet ve onun gibi dünyanın oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu bildiren âyetlerde müşkil bir durum vardır. Bu âyetlerin zâhir manalarına göre dünya hayatının bir oyun ve eğlence olarak nitelendirmesi Allah Teâlâ’nın bunları yaratmakla abes bir iş yapmış olmasını gündeme getirecektir. Hâlbuki Allah, “el-Hakîm” sıfatıyla böyle bir durumdan münezzehtir; her şeyi hikmet ile yaratandır.¹¹ Kaldı ki bu âyetlerin zâhiri, Allah’ın âlemi oyun için boş yere yaratmadığını bildiren âyetler¹² ile çelişkilidir. Mâturîdî’ye göre bu tür âyetlerde mahzuf olup zikredilmeyen “kâfirlerin nazarında” şeklinde bir ifade vardır. Yani bu âyetlerde mana, “*Kâfirler dünya hayatını bir oyun ve eğlenceden ibaret görüyorlar; oysa biz yeri ve göğü bir hikmet çerçevesinde imtihan üzere yarattık.*” demektir (Mâturîdî, 2005: XIV/357).

2. ARAP DİLİNİN YAPISINDAN KAYNAKLANANLAR

Bir kısım işkâl görünümlerinin vahyin dili olan Arapça’nın özelliklerini bilmemekten kaynaklandığı görülmektedir. Her dilin olduğu gibi Arap dilinin de kendine özgü kuralları, bu kuralların istisnaları vardır. Bu sebeple “apaçık Arapça bir vahiy” olmakla nitelenen Kur’ân âyetlerinin de bu dilin kendi yapısı içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Aksi durumlar ise okuyucuda işkâl zannı doğurabilecektir. Mâturîdî âyetlerin tefsirinde gramer konularına fazla yer vermese de (İmamoğlu: 58), gramer kaynaklı işkâlleri ele alır ve çözümler.

2.1. İrab Kaynaklı Sebepler

İ’rab, cümle içerisindeki durumuna göre kelimelerin sonlarının ref’, nasb, cerr, cezm ve hazf olmasıdır ve Arap diline ait bir özelliktir. Bahsettiğimiz bu i’rab değişimleri lafzî veya manevî amillere bağlı gerçekleşen bir durumdur.

10 Örneğin “الحج أشهر معلومات/Hac bilinen aylardır.” (Bakara, 2/93) âyetinde “وقت/vakit” kelimesi düşürülmüştür. Mana, Hac bilinen aylardır değil, haccın vakti bilinen aylardır şeklindedir.

11 Krş. Sem’ânî, 1997: V/374; İbn Atiyye, 1422: V/266; Râzî : XXIX/234.

12 Âl-i İmran, 3/191;Enbiya, 21/16; Sad, 38/27 vb.

Bu amillerle ilgili yanlış tespitler Kur'ân'da i'rab hatalarının olduğu vehmine sebep olabilir.

Örnek olarak “إِنَّ” edatı sesteş bir kelime olarak, nefy veya şart edatı olabileceği gibi te'kit edatı olan “إِنَّ”nin hafifletilmiş hali de olabilir. “*Şöyle dediler: Şüphesiz bu ikisi, sihirleri ile sizi yurdunuzdan çıkarmak ve en üstün olan dininizi ortadan kaldırmak isteyen birer sihirbazdırlar.*” (Tâhâ, 20/63) âyetinde ilk akla gelen âyette geçen “إِنَّ” lafzının “إِنَّ”nin hafifletilmiş hali olduğudur. Bu durumda ise âyette haberin nasbı ile ilgili müşkil bir durum vardır. Bu âyette geçen “إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ” ifadesinde “إِنَّ” edatının nasp etme özelliği dikkate alınarak onun haberi durumunda olan “هَذَانِ” lafzını nasp etmesi ve âyetin “إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاحِرَانِ” şeklinde olması gerektiği düşünülebilir. Hatta Mâturîdî'nin de belirttiği gibi bazı müfessirler, bu durumun Mushaf'ın yazımında bir katip hatası olduğunu söyler ve Hz. Osman'ın bu durumu “Araplar bu hatayı okuyuşları ile düzeltirler.” şeklinde değerlendirdiğini rivayet ederler. Mâturîdî bu âyette ki “إِنَّ” edatı ile ilgili dile getirilen farklı olasılıklardan ikisini naklederek gerçekte burada Arap dil gramerine aykırı bir durumun olmadığını ortaya koyar. Şöyle ki: bu âyetteki okuyuş Arap kabilelerinden Benî Hâris b. Ka'b'nın lehçesidir. Bu kabile lehçesinde tesniye ifadeler tekiller gibi kullanılır; tesniye elifi kelimenin ref', nasb ve cerr halinde sabit kalır. Örnek olarak, “أَتَانِي هَذَانِ” dendiği gibi “رَأَيْتُ هَذَانِ” ve “مَرَرْتُ بِهِدَانِ” denilir. Mâturîdî'nin “إِنَّ” ile ilgili dile getirdiği diğer olasılık da bu edatın “عَم/evet” anlamında da kullanıldığı gerçeğidir. Bu durumda âyette geçen “إِنَّ”nasp edatı değil “evet” anlamına gelen “إِنَّ”dır ve âyetin manası “Evet, bu ikisi muhakkak sihirbazdır.” şeklindedir (Mâturîdî, 2005: IX/209-210).¹³

2.2. Harf-i Cer Kaynaklı Sebepler

Harf-i cerlerin birbiri yerine kullanılması veya ziyade olması Arap dilinde olağan bir durumdur (Mâturîdî, 2005: I/414). Fakat bu kullanım bilinmediğinde işkâl görünümüne sebebiyet verebilmektedir:

“*Onlar (böyle davranmakla), bulut gölgeleri içinde Allah'ın ve meleklerin kendilerine gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar?*” (Bakara, 2/210) âyetinde “فِي ظُلَلٍ” ifadesinden Allah Teâlâ'nın bulut gölgeleri içinde gelmesi gibi bir mana anlaşılabilir. Oysa Allah Teâlâ mekândan münezzeh olduğu için O'nun “gelmesi” de “bulut gölgeleri” içinde olması da düşünüle-

13 Bkz. Kisâî, 1998: 193; Ma'mer el-Müsennâ:II/21-23; Zeccâc, 1988:III/362; Kurtubî, 2003: XI/216.

mez. Mâtûrîdî'ye göre bu hatalı anlama, âyetteki “فی ظُلَلٍ” ifadesindeki “فی” harf-i cerinin “ب” harf-i ceri yerine kullanıldığını kavrayamamaktan kaynaklanmaktadır. Oysa ifade “يُظَلَّلُ” (bulutlar ile) anlamındadır. Âyetteki “Allah’ın gelmesi” ifadesinde de “azab” kelimesi sözdiziminden düşürülmüş olup asıl mana “Allah’ın azabının semanın bulutlar gibi paramparça olmasıyla gelmesi” demektir. Bu durumda Mâtûrîdî'ye göre bu âyet, Furkan Sûresi’ndeki “*O gün gök bulutlarla yarılıp parçalanacak ve melekler bölük bölük indirilecektir.*” (Furkan, 25/25) âyeti ile aynı anlamdadır. Âyette asıl kastedilen, kıyamet vakti Allah’ın azabı, semanın parçalanıp insanların üzerinde bulutlar gibi kalması ve meleklerin azap için gelecek olmasıdır (Mâtûrîdî, 2005: I/414; X/244).¹⁴

2.3. İstifham ve Tereccî Edatlarının Kullanımı

Mâtûrîdî'ye göre işkâl sebeplerinden biri de Arap dilindeki istifham ve tereccî edatların kullanımı ile ilgilidir. Mesela, Allah Teâlâ’nın ilmi kesinlik içerdiği halde bazı âyetlerde olasılık ve şek bildiren bu edatların kullanılmış olması çelişki görünümüne neden olur.

Örneğin “*Eğer onları tehdit ettiğimiz (azabın) bir kısmını sana (dünyada iken) gösterirsek (ne âlâ); yok eğer (göstermeden) seni vefat ettirirsek nihâyet onların dönüşü de bizedir.*” (Yunus, 10/46) mealinde ki âyette geçen “أَمْ/ya” ve “أَوْ/veya” ifadeleri olasılık bildirmektedir. Böyle bir olasılık ise Allah’ın ilmine yakışmayan bir durumdur. Allah, tüm zamanlarda olmuş ve olacak her şeyi her zaman bilendir. Mâtûrîdî, istifham (أ / أم) ve tereccî (عسى / لعلى) edatlarının Allah Teâlâ hakkında kullanıldığında olumluluk ve gereklilik (icab ve ilzam) manasına geldiğini söyler (Mâtûrîdî, 2005: VI/309VII/63- 64; XI/93). Âyette ki “إِمْ” ve “أَوْ” edatları da böyledir. Mâtûrîdî'ye göre bu âyete iki şekilde mana verilebilir: Birincisi, bu âyette Allah Teâla inkâr ehline vaat ettiği azabın bir kısmını Peygamberine dünyadayken göstereceğini, bir kısmını ise ahirete bıraktığını belirtmektedir.¹⁵ İkinci olası mana muhtemel bir nuzül sebebine dayanmaktadır. Şöyle ki Peygamber müşrikleri inkâra devam ettikleri takdirde görecekları bir kısım azap ile uyarılmış olabilir. Bunun üzerine de Allah Teâla bu âyeti indirerek, azap etme konusunda Peygamberin bir yetkisinin olmadığını bildirmiştir. Buna göre Peygamber ister hayatta iken

14 Krş. Taberî : III/613; Râzî, 1981:V/233.

15 Bkz. Zeccâc, 1988: III/23; Râzî, 1981: XVII/110.

görsün ister görmesin Allah kâfirlere her iki durumda da elbet azap edecektir (Mâturîdî, 2005:VII,64).¹⁶

2.4. Fiilin İsnadı

İşkâl sebeplerinden biri de fiillerin isnadı ile ilgilidir. Bir fiil, çeşitli yönlerden farklı fiillere isnat edilebilir. Bu isnat yönlerinin dikkatten kaçırılması ise işkâl görünümüne sebep olmaktadır. Mesela “can alma” fiili Allah’a isnat edildiği gibi meleğe de isnat edilmektedir. “Allah, insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır.” (Zümer, 39/42) âyetinde can alma Allah’a; “Sizin için görevlendirilen ölüm meleği canınızı alacak.” (Secde, 32/11) âyetinde tekil ifade ile ölüm meleği Azrail’e; “Nihâyet birinize ölüm geldiği vakit (görevli) elçilerimiz onun canını alır.” (En’am, 6/61) âyetinde de çoğul ifade ile ölüm meleklerine isnad edilmesi bu tür işkâle örnektir.¹⁷ Mâturîdî’ye göre Allah, ölümün yaratıcısı kendisi olduğu halde, can almayı bazen ölüm meleği Azrail’e bazen de onunla beraber olan yardımcıları da ifade sadedinde ölüm meleklerine izafe eder. Mâturîdî, Allah’ın kulların canlarını almak için ölüm melekleri göndermesini, savaşlarda mü’minlere yardım üzere melekleri göndermesine benzetir. Âl-i İmran Sûresi’nde¹⁸ de belirtildiği gibi savaşta meleklerin fonksiyonu mü’minlerin kalplerinin yatışması ve onlara bir müjde olması içindir. Zaferi veren ise ancak Allah’tır. İşte bunun gibi ölüm anında kişinin ruhunu almaları için de meleklerini göndermektedir. Öldürme fiili, bu konuda görevli olmaları açısından meleklerle, öldürme fiilinin yaratıcısı olma açısından da Allah’a izafe edilmektedir (Mâturîdî, 2005: V/88; XII/343).

2.5. Eril-Dişil Uyumsuzluğu

Kur’ân’da Arap dil kurallarına dayalı işkâl görünümlerinden biri de eril/müzekker-dişil/müennes uyumsuzluğudur. Mesela “O gün insan kendi aleyhine şahittir.” (Kıyame, 75/14) âyetinde müzekker olan “الإنسان/insan” lafzının haberi olan “şahittir” ifadesi müennes olarak “بصيرة” şeklinde gelmiş-

16 Krş. İbn Atıyye, 1422: III/123.

17 Bkz. Kâdî Abdulcebbar: 132.

18 “Allah, bunu size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz bununla yatışsın diye yaptı. Yardım ve zafer ancak mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi Allah katındadır.” Âl-i İmran, 3/126.

tir. Hâlbuki onun da müzekker olarak “بصير” şeklinde olması gerektiği düşü-
nülebilir. Mâturîdî bu durumu üç şekilde izah eder. Birincisi, “insan” kelimesi
“cemaat” manası taşımaktadır. Yani âyetteki “الْإِنْسَانُ” kelimesi, “جماعة الانسان”
demektir ki bu durumda lafız müennes olmaktadır.¹⁹ Dolayısıyla “بصيرة” ke-
limesinin müennes olması hata değildir. İkincisi, müzekker kelimeler “tâ-i
merbuta” (س) ile mübalağa bildirir hale gelirler; “علامة/allâme” kelimesi gibi.
Âyetteki “بصيرة” kelimesi de te’nis değil mübalağa içindir.²⁰ Üçüncüsü, kıya-
mette insanın kendine şahit oluşu, çeşitli âyetlerde ifade edildiği gibi, elleri,
ayakları, derisi gibi tüm uzuvları ile olacaktır. Yani her bir organı şahitlik
edecektir. Bu durumda bir çoğul ifadesi olarak kullanılan “الْإِنْسَانُ” kelimesinin
haberi olan “بصيرة” müennes olarak gelir (Mâturîdî, 2005: XVI/293,294).²¹

2.6. Sayı ve Sayılan Şeylerin Uyumsuzluğu

Kur’ân’daki bazı işkâl görünümlerinin sayılarla ilgili olduğu görülmekte-
dir. Sayı-sayılan uyumsuzluğu; tekil varlıkların çoğul lafızla, çoğul varlıkların
da tekil lafızla ifadesi ve sayıların temyizi gibi konularda bazı âyetlerin kulla-
nımların Arap gramerine uygun olmadığı zannedilebilir.

“Sana davacıların haberi geldi mi? Hani onlar duvarı aşarak mabede
girmişlerdi. Hani Dâvûd’un yanına girmişlerdi de Dâvûd onlardan korkmuş-
tu. Onlar, “Korkma! Biz, iki davacı grubuz. Birimiz diğerine haksızlık etmiş-
tir.” (Sad, 38/21-22) âyetinde “davacıların” diye meali verilen “الْأَخْضَمِ” kelime-
si tekil, onun fiilleri olan “تَسْوَرُوا/duvarı aştılar; دَخَلُوا/girdiler; قَالُوا/dediler” çoğul,
davacıları niteleyen “الْأَخْضَمَانِ/iki davalı” kelimesi ise ikildir. Bu durumda aynı
obje hem tekil hem ikil hem de çoğul lafızlarla dile getirilmiştir ki bu bir
işkâldir. Mâturîdî “الْأَخْضَمِ” kelimesinin mastar olduğunu ve mastarlarla tekil,
ikil ve çoğul nesnelere ifade edilebileceğini söyler. “الْأَخْضَمَانِ/iki davalı” olarak
ifade edilen öznenin fiilinin çoğul kalıpla ifadesinin de Arap diline aykırı ol-
madığını, ikil lafızların sonuçta çoğul oluşundan hareketle ikilin çoğulla dile
getirilmesinin Arap dilinde ve Kur’ân’da yaygın bir kullanım olduğunu söy-
ler. Yine Mâturîdî’ye göre davalılar iki kişi olsa da onlara eşlik eden başkala-

19 “الْإِنْسَانُ” kelimesinin çoğul kullanımı için Bkz. Tin, 95/4; Asr, 103/2.

20 Krş. Ma’mer el-Musenna: II/277; Neseî, 1998: III/572; Ebu’s-Suud: IX/66.

21 Krş. Mukatil b. Süleyman, 2002: IV/511; Ferra, 1983: III/211.

rıyla beraber Hz. Dâvûd'un huzuruna çıkmış olabilirler. Bu sebeple de fiiller çoğul zikredilmiştir. (Mâturîdî, 2005: XII/231).²²

3. DİĞER ÂYETLER İLE ÇELİŞME

İki âyet arasındaki zahirî çelişki, işkâl sebebi olabilir. İnsanın ve evrenin yaratılışından, mahşerin değişik safhalarından, aralarında nesh ilişkisi olan ahkâm konularından bahseden âyetleri bu grupta değerlendirebiliriz.

Böyle bir durumda okuyucuyu işkâl vehmine sürükleyen nedenler, âyetlerde farklı konulardan, farklı yer ve zamandan bahsedildiği, bir olayın farklı cihetlerden ele alındığı, farklı aşamalarının konu edildiği gerçeğinin dikkatten kaçırılmasıdır. Bu gibi hallerde Mâturîdî, İbni Abbas'ın "*Bütûn Kur'ân sanki bir sûre gibidir, sûresi de sanki bir âyet gibidir*" (Mâturîdî, 2005: XVI/77) sözünü nakleder ve Kur'ân'ın bir bütün olarak ele alınması gerektiğine aksi durumların ise işkâl görünümüne neden olacağına işaret eder.

3.1. Mevzu, Yer ve Zaman İhtilâfı

İki âyet arasında bir çelişkiden bahsedebilmek için bazı şartların olması gerekmektedir. Bunlar, her iki sözün de mana, mekân, zaman, fiil, izafet, umum ve husus, bir şarta bağlı olma, hakikat ve mecaz yönlerinden ortak olmalarıdır (Semerkandî, 1997:687). Böyle bir ortak oluştan sonra ancak çelişki ihtimalleri söz konusu olabilir. Aksi durumda işkâlden bahsetmek mümkün değildir.

"Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz!" (A'raf, 7/6) âyetinde gerek peygamberlerin gerekse gönderildikleri insanların sorgulanacağı belirtiliyor. *"İşte o gün insana da cine de günahı sorulmaz."* (Rahman, 55/39) âyetinde ise sorgu olmayacağı söyleniyor.

Mâturîdî bu âyetler arasında mevzu farkı olduğunu belirtir. O, âyette sorulmayacak denilen şeyin kişinin yaptıkları olduğunu söyler. Yani mücrime "Ne yaptın?" diye sorulmaz. Ancak bu günah işleminin nedeni ve delili ona sorulur. Yani "Neden yaptın?" sorusuna muhatap olur. Mâturîdî'ye göre bir diğer muhtemel mana da, ahiret farklı safhalardan oluşur ki bunlardan birinde mücrime günahı sorulmazken diğerinde sorulur (Mâturîdî, 2005: V, 291).²³

22 Krş. Zemaşerî, 1416: IV,82; Râzî, 1981: XXVI/194-195.

23 Krş. Râzî, 1981: XIV, 26; Kurtubî, 2003: VII, 46; Elmalılı, 1992: IV/12.

Görüldüğü gibi âyetler arasındaki mevzu, yer ve zaman farkının dikkate alınmaması işkâle sebep olmuştur.

3.2. Bir Olayın Farklı Yönlerinin Ele Alınması

Bir şeyin farklı yönlerine yönelik nitelemeler görünürde/zâhirde bir çelişki gibi görünse de aslında durum öyle değildir. Mesela “Ahmet babadır.” sözü ile “Ahmet oğuldur.” sözü zâhirde çelişkili olsa da Ahmet’in kendi çocuğuna itibarla “baba” olarak, kendi babasına itibarla da “oğul” olarak nitelenmesi asla bir çelişki değildir. İşte Kur’ân-ı Kerim’de bu türden olarak bazı şeyler farklı cihetlerden ele alınır ki, zâhirde bir çelişki görünümü olsa da gerçekte asla bir çelişki yoktur.

Mesela Mâtürîdî’nin müşkil olarak ele aldığı “*Aralarına, kıyamete kadar (sürecek) düşmanlık ve kin soktuk*” (Maide, 5/64) âyeti ile “*Ey iman edenler! Yahudileri ve Hristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar*” (Maide, 5/51) âyetinde durum böyledir. Bu âyetlerden birinde Ehl-i kitab’ın birbirinin dostu olduğu söylenirken diğesinde bunun tam tersine aralarında sürekli bir düşmanlık olduğu söylenmektedir. Mâtürîdî’ye göre onların dostluğu dinlerinin aslı olan küfürdedir. Bu açıdan hepsi İslam karşısında birbirinin dostudur. Aralarındaki düşmanlık ise onların kendi iç dünyaları ile ilgilidir. Kendi aralarında çıkar ve mezhep çatışmaları yüzünden kıyamete kadar bir düşmanlık sürmektedir (Mâtürîdî, 2005: IV/269-270). Böylece anlaşılıyor ki âyetler Ehl-i kitap arasındaki ilişkileri farklı açılardan ele almaktadır.

3.3. Bir Olayın Farklı Merhalelerinin Bulunması

Tek bir olay, çeşitli aşamalarda farklı nitelikler kazanabilir. Bu aşamalar Kur’ân’ın muhtelif âyetlerinde ele alındığında ilgili farklılıklar âyetler arasında bir çelişki zannı doğurarak işkâle sebep olabilir.

Ahret ile ilgili nitelemeler bu konuya güzel bir örnektir. “*Toplanma vakti için Allah’ın sizi toplayacağı günü düşün.*” (Tegâbun, 64/9) âyetinde mahşer günü “*يَوْمَ الْجَمْعِ/toplanma günü*” olarak nitelenirken, “*Kıyametin kopacağı gün, işte o gün mü’minler ve kâfirler birbirinden ayrılacaklardır.*” (Rum, 30/14) âyetinde “*يَوْمَ يَفْرَقُونَ/ayrılık günü*” olarak nitelenmektedir. “*Bu, hüküm ve ayırma günüdür. Sizi ve öncekileri bir araya toplamışızdır.*” (Mürselat, 77/38) âyetinde de her iki niteleme bir arada zikredilmektedir. Bu âyetler mahşer günü ile ilgili birbirine zıt niteleme yapmaları sebebiyle çelişkili görünmektedir. Âyetler arasındaki işkâle dikkat çeken Mâtürîdî, bu âyetlerin mahşerin

farklı aşamalarından bahsettiğini söyler. Mahşerin ilk aşamasında Tegâbun Sûresi'nde belirtildiği gibi insanlar hesap için bir araya toplanılacak olduğundan bu merhale “toplanma günü” olarak nitelenmiştir. Fakat Mâturîdî, bu birlikteliğin ebedi olmadığını, hesap görüldükten sonra “*Hakkında asla şüphelenmeyen toplanma günüyle onları uyarasın. Bir grup cennette, bir grup ise cehennemdedir.*” (Şûrâ, 42/7) âyetinde belirtildiği üzere mü'minlerin cennete, kâfirlerin cehenneme gidişiyile ebedi bir ayrılık yaşanacaktır. Bu aşama da âyetlerde “ayrılık günü” olarak nitelenmiştir (Mâturîdî, 2005: XI/164-165).²⁴

3.4. Sözü'n Farklı Lafızlarla Tekrar Edilmesi

Kur'ân-ı Kerim'deki bazı âyet ve kıssaların tekrarlarında lafız ve kelime farklılıkları, takdim ve tehirler görülmektedir. Bu farklılıklar birer çelişki gibi algılanabilir. Mâturîdî'ye göre, asıl olan lafızların aynı olması değil onlara yüklenen mananın aynı oluşudur. Bir hakikat farklı şekillerde ifade edilebilir. Önemli olan, manayı değiştirmekten korumaktır (Mâturîdî, 2005: X/358). Dolayısıyla ona göre tekrarlardaki farklılıklar asla bir çelişki olarak görülemez.

Hz. Lût (a.s.)'ın kıssasının tekrarlarında kavminin ona verdiği cevabın farklı şekillerde dile getirilişini konuya örnek verebiliriz. “*Bunun üzerine kavminin cevabı ancak şöyle demek oldu: “Lût'un ailesini memleketinizden çıkarın. Çünkü onlar temiz kalmak isteyen insanlarmış”*” (Neml, 27/56), “*Kavminin cevabı, “Eğer doğru söyleyenlerden isen, haydi Allah'ın azabını getir bize” demeden ibaret oldu.*” (Ankebut, 29/29) gibi âyetlerde Hz. Lût (a.s.)'a kavminin cevabı “yegane cevap” kaydıyla olmasına rağmen farklı şekillerdedir. Mâturîdî oluşan işkâli, bu cevapların farklı kişi ve zamanlara ait olabileceği ihtimaliyle açıklar. Bununla beraber bir kıssa ile ilgili farklı ifadelerin o kıssanın farklı aşamaları ile ilgili olabileceği gerçeği de Mâturîdî'nin dikkatinden kaçmaz. (Mâturîdî, 2005: X/396).

Kur'ân'da zikredilen diğer peygamberlerin kıssalarının tekrarlarında da aynı şekilde lafız farklılıkları ve takdim tehirler bulunmaktadır. Eğer lafızların ve cümle tertibinin korunması esas olsaydı bu farklılıkların hepsi Mâturîdî'ye göre, bir çelişki olurdu.

4. KIRAAT FARKLILIKLARI

Kur'ân'ın Yedi Harf üzere indirilmiş olmasına bağlı olarak onun bazı kelimelerinin birden fazla okunuş keyfiyeti vardır. Bu farklı okunuş şekilleri

24 Bkz. Râzî, 1981: XXVII/149.

tefsirde bir zenginlik olmakla beraber bazen kıraatlerle ilgili işkâl görünümleri de oluşturabilmektedir. Mâturîdî, her farklı kıraatin ayrı bir âyet hükmünde olduğunu söyler (Mâturîdî, 2005: VI/431) ve bir işkâl görünümü varsa her bir kıraat için ilgili işkâli açıklığa kavuşturur:

Mesela, Havarilerin Hz. İsa'ya (a.s.) hitaben söyledikleri “*Ey Meryem oğlu İsa! Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?*” (Maide, 5/112) âyetinde geçen “يَسْتَطِيعُ” ifadesinin diğer bir kıraati “تَسْتَطِيعُ” şeklindedir (Bkz. Ferra, 1983: I/325; Taberî: IX/117). Bu ikinci kıraatte mana “*Allah'ın üzerimize bir sofrayı indirmesini sağlayabilir misin?*” şeklindedir. Birinci kıraatin zâhirine göre Havariler, Allah Teâlâ'nın gücünü, ikincisine göre ise Hz. İsa'nın (a.s.) gücünü denemiş olmaktadır. Oysa bir mü'minin Allah'ın gücü veya peygamberin Allah katındaki konumu hususunda şüphe ederek böyle bir deneme yapması müşkil bir durumdur.

Mâturîdî'ye göre ilk kıraatte “يَسْتَطِيعُ” kelimesi “*Duana icabet eder mi?*” anlamında olup âyetin manası “*Sen rabbinden bizim üzerimize bir sofrayı indirmesini istesen O, senin bu duana icabet eder mi?*” şeklindedir. “تَسْتَطِيعُ” şeklindeki ikinci kıraatte ise Mâturîdî, cümlede hafz olunup zikredilmeyen bir lafız bulunduğunu, mananın “*Sen rabbinden üzerimize bir sofrayı indirmesini (istemeye) güç yetirebilir misin?*” şeklinde olduğunu söyler. Mâturîdî bahsi geçen işkâle ilgili bir çözüm daha zikreder. O, âyette geçen ve farklı kıraatlerle işkâl görünümüne sebep olan “استطاعة/yapabilmek” kelimesinin Arap dilinde bilgi edinme ve irade anlamında da kullanıldığını söyler. “*Filan şu işi yapar mı?*” anlamında “*Filan şu işi yapabilir mi?*” denildiği gibi, “*Şu adama bakmak istemiyorum*” anlamında “*Şu adama bakamıyorum*” denilir (Mâturîdî, 2005: IV/374). Buradan hareketle âyetin ilk kıraatında “*Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?*” ifadesinden asıl kast olunan “*Rabbin bize bir sofrayı indirir mi?*” manasıdır. İkinci kıraatte de “*Allah'ın üzerimize bir sofrayı indirmesini sağlayabilir misin?*” ifadesiyle kastedilen asıl mana “*Sen bize Rabbinden bir sofrayı ister misin?*” demektir.²⁵ Dolayısıyla her iki kıraat vechinde de âyette işkâl bulunmamaktadır.

Bir diğer örnek de “*Özür bahane eden bedevi Araplar, kendilerin(in savaşa katılmamasına) izin verilmesi için geldiler; Allah'a ve Elçisine yalan söyleyenler oturdular.*” (Tevbe, 9/90) âyetidir. Bu âyette geçen “الْمُعْذِرُونَ/özür bahane edenler” ifadesinin bir diğer kıraati “الْمُعْذِرُونَ” şeklindedir. Mâturîdî'nin belirttiğine göre bazı müfessirler “الْمُعْذِرُونَ” şeklindeki şeddelli okunuşun “ger-

25 Bkz. Taberî: IX/118; Zeccâc, 1988: II/220; Râzî, 1981: XII/137.

çek bir mazereti olan” anlamında olduğunu söylese de İbni Abbas (ö.687-88) ve diğer bazı müfessirler ise “المُعْذِرُونَ” şeklindeki okunuşun “geçerli özrü bulunmayan, özür beyanında samimi olmayan” anlamında olduğunu söylerler. Buna mukabil kelimenin tahfif ile “المُعْذِرُونَ” şeklindeki okunuşu da “gerçek bir mazereti bulunan” anlamına gelmektedir.²⁶ Böylece kelimenin her iki kıraati için de birbirine zıt iki mana ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki âyetin siyakında Peygamberle beraber savaşa çıkmak için imkan araştırdığı halde çaresiz kalan kişilerden bahsedilmektedir ki bu durumda âyette geçen “Allah’a ve Elçisine yalan söyleyenler oturdular.” ifadesi ile “المُعْذِرُونَ” kelimesinin farklı kıraatlerle kazandığı manalar arasında bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Her bir kıraati ayrı bir âyet olarak değerlendiren Mâturîdî cevap olarak der ki, her bir âyet farklı iki zamanda farklı iki hal içindir. Yine âyette, biri gerçek bir mazereti olan diğeri ise mazereti olmadığı halde sahte mazeret öne süren iki ayrı kesimin ele alınması muhtemeldir.²⁷

5. YORUM FARKLILIĞINDAN KAYNAKLANANLAR

Mâturîdî’ye göre Kur’ân’da var olduğu söylenen çelişkilerin bir kısmı kişilerin âyetler hakkında yaptıkları yanlış yorumlardan ibarettir. Bunları da âyetten kastedilen mananın terk edilip lafzın zâhir manasına takılıp kalmak, âyetlerde kendi ön kabullerine destek aramak, âyeti anlarken düştüğü hatayı fark edemeyerek âyeti akla aykırı görmek ve âyetleri siyak-sibak ilişkisinden kopararak anlamak şeklinde ele alabiliriz.

5.1. Zâhir Mananın Kast Olunan Manadan Farklı Oluşu

Zâhirî mana, lafzın akla ilk gelen lügat/dilsel manasıdır. “Kur’ân’ın lafızlarını her zaman zahiri anlamlarına hamletmek, müşkil durumların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Oysa Mâturîdî’ye göre lafızların zâhirî manaları yanında mecazî, örfî, lugavî kullanımdan kaynaklanan ikincil manaları da vardır ve herhangi bir delil olmaksızın zâhirî mana bu ikincil manalardan daha evla/öncelikli değildir (Mâturîdî, 2005: II/275). Kaldı ki yine ona göre zâhir mana (i) lugatta öne çıkan, (ii) insanların örfündeki kullanımı ile öne çıkan olmak üzere iki çeşittir. Mâturîdî, lafızların örf ve kullanımdaki zâhirî

26 Krş. İbni Ebi Hatim, VI, 1860; Taberî, XI, 620-622.

27 Mâturîdî, 2005:VI/430-431. Diğer örnekler için Bkz. Mâturîdî, 2005:VI/26; XI/49.

anlamlarının lisandaki zâhirî anlamalarından daha öncelikli olduğunu söyler (Mâturîdî, 2005: III/303).

Mâturîdî'nin dile getirdiği bu durum Kur'ân'ın pek çok âyetinde görülebilir. Mâturîdî, zâhir mananın yanında bir de hikmet mana tabirini kullanmaktadır (Bkz. Mâturîdî, 2005: VIII/152,191,376; IX/39). Hikmet mana, mütekellimin lafızdan asıl muradıdır. Âyetlerden anlaşılması gereken asıl mana da bu hikmet manadır ki, böyle bir anlama ile Kur'ân'da herhangi bir çelişki olmadığı görülecektir.

Örnek olarak lafız, bir tutum veya davranışın karşılığı kastedilerek kullanılmış olabilir. Bu durumda o lafız, zâhirî manasından farklı bir mana yüklenmiş olur. Ancak okuyucu bu durumu dikkate almazsa zâhir manadan hareketle âyette bir işkâl olduğu zannına kapılabilir. “*Gerçekte Allah onlarla alay eder*” (Bakara, 2/15) âyetinde Allah Teâlâ'nın alay etmesinden, “*Onlar tuzak kurdular, Allah da tuzak kurdu. Allah, tuzak kuranların en hayırlısıdır*” (Âl-i İmran, 3/54) âyetinde de tuzak kurmasından, “*İkiyüzlüler, Allah'ı aldatmaya çalışırlar. Oysa O, onları aldatır*” âyetinde de Allah'ın aldatmasından bahsedilmektedir. Oysa alay etmek, tuzak kurmak ve aldatmak Allah'a yakıştırılmayan kavramlardır. Ancak Mâturîdî, bu tür âyetlerde, zâhirî manalarından öte, Allah'ın alayın, aldatmanın ve tuzak kurmanın cezasını vermesinin kastedildiğini söyler (Mâturîdî, 2005: I/40).²⁸

5.2. Akla Aykırı Görünme

Mâturîdî'nin kelimeler sisteminde olduğu gibi te'vil sisteminde de aklın önemli bir yeri vardır. Zira ona göre akıl yetisine sahip olmakla insan, kendisine elçi gelmese de yaratıcının varlığı ve vahdaniyeti konusunda yükümlü olur. Yine bir peygamberi tanımak, onu sihirbazlardan, göz boyayıcılardan ve onun mucizelerini sihirden ayırmak ancak akılla mümkün olabilir (Mâturîdî, 2014: 49). Bilginin diğer kaynağı olan haberin de doğru veya yanlış oluşu ancak akılla bilinebilir (Mâturîdî, 2014: 54). Allah Teâlâ da kendi katından olan bildirimleri akıl yürütme yöntemiyle delillendirmiş, Kur'ân'ın pek çok âyetinde akıl yürütmeyi emretmiştir. Böylelikle de akıl yürütme yönteminin kişileri gerçeğe vakıf kıldığını ve onları doğruya ilettiğini bildirmiştir (Mâturîdî, 2014: 50).

“*Hâlâ Kur'ân'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlar-*

28 Krş. Zeccâc, 1988: I/90; 15-16; Zemahşerî, 1416: I/66-67; Elmalî, 1992: I/216.

dı.” (Nisa, 4/82) âyetinde ve benzeri âyetlerde²⁹ akıl ile vahiy arasında bir karşıtlık ve çelişki bulunmayacağı vurgulanmıştır. Hatta Kur'ân âyetleri hakkında oluşan çelişki sanılarının da akıl ile açıklığa kavuşturulabileceğine işaret edilmiştir. Fakat bazen âyetle ilgili yanlış akıl yürütmeler çelişki sebebi olabilir.

Mâturîdî, Te'vîlât'ında yanlış yapılan akli istidlal sebebiyle oluşan işkâl görünümlerini de ele almıştır. Örneğin “Allah'a karşı yalan uyduranların kıyamet günü (âkıbetleri) hakkındaki kanaatleri nedir? Şüphesiz Allah insanlara karşı lütf sahibidir. Fakat onların çoğu şükretmezler.” (Yunus, 10/60) âyetinin yorumunda, “Pek çok âyette zalimler ahiret ile korkutulmaktadır. Oysa ahirete inanmayan kişilerin ahiret ahvali ile korkutulmaları akıllarda soru işareti oluşturmaktadır. Bir insan varlığına inanmadığı bir şeyle nasıl korkutulabilir?” diyerek akli bir çelişki görünümüne dikkat çekmiştir.

Mâturîdî bu soruya âyetin siyakı ile ilişki kurarak cevap verir. Sürede bir önceki âyette müşriklerin, Allah'a iftira ve yalanla, O'nun verdiği rızıklar arasında helal ve haram edinmelerinden bahsedilmektedir. Mâturîdî'ye göre bu tutum ölümden sonra dirilişin varlığını apaçık ortaya koymaktadır. Çünkü emir ve nehiy hesabı gerekli kılmaktadır. İşte Allah bu delille onları ilzam ediyor. Yani onların ba'sı/dirilmeyi inkârları ile helal ve haram konusundaki mesnetsiz konuşmaları bir çelişki oluşturmakta ve bu durumda sözlerindeki yalan ortaya çıkmaktadır (Mâturîdî, 2005: VII/75).

Yine Mâturîdî'ye göre, kişi kesin/yakîni olarak kabul etmediği şeyle de tehdit edilebilir. Kaldı ki Allah, pek çok âyette yaratılmışların sadece yok olup gitmek için yaratılmış olmasının hiçbir hikmetinin olamayacağını güçlü bir delil olarak sunmuş, ölümden sonra dirilip amellerin karşılığının alınacağını apaçık bir gerçek olarak insanların aklına iyice yerleştirmiştir. Böylece onlar ahiret ile korkutulur hale gelmişlerdir. Mâturîdî'ye göre âyetin muhtemel olduğu manalardan biri de, “Uydurdukları yalanı Allah'a mal edenler ne zannediyorlar; ba's ve kazandıklarının karşılığını görme konusunda Peygamberin onlara haber verdikleri eğer hak ve doğru çıkarsa ne olacak?” şeklindedir (Mâturîdî, 2005: VII/76).

29 Örneğin Bkz. Kehf, 18/1-2; Sad, 38/29; Muhammed, 47/24;

5.4. Siyak ve Sibaktan Ayrı Yorumlama

Kur'ân vahyinin doğru anlaşılması onun bağlamında değerlendirilmesi ile olur. Bağlamdaki farklılık ise, Mâturîdî'ye göre manada da farklılığı beraberinde getirir.³⁰ Bu durum ise işkâl görünümüne sebep olabilmektedir.

Konuyla ilgili ele alabileceğimiz örnek “*Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler.*” (A’raf, 7/172) âyetidir. Bu âyette âdemoğullarının sırtından zürriyetlerinin alınmasının ve onların kendi nefislerine şahit tutulmasının ne zaman ve ne şekilde gerçekleştiği ile ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. Bu sözleşmenin Hz. Âdem (a.s.) yaratıldıktan sonra veya yeryüzüne indirildikten sonra kıyamete kadar dünyaya gelecek zürriyetinin onun sulbünden alınarak gerçekleştiği söylenildiği gibi insanların babalarının sulbünde veya anne rahminde olduğu sırada gerçekleştiği de dile getirilmiştir.³¹ Mâturîdî bu sözleşmenin yaratılma öncesi veya ruhlar âleminde olmasını çelişkili bir durum olarak görür. Çünkü kimse böyle bir sözleşmeyi hatırlamamaktadır ve insan hatırlamadığı bir şeyden ahirette sorumlu tutulamaz. Oysa âyette bahsi geçen sözleşmenin gayesi “Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye.” olarak belirtilmiştir. Diğer yandan âyetteki sözleşmenin Hz. Âdem’in (a.s.) sulbünden zürriyetinin çıkarılıp alınmasıyla gerçekleştiği şeklindeki yorumu desteklemek için nakledilen rivayetler de çelişkilidir. Zira âyette “Âdemoğullarından, onların bellerinden” şeklinde çoğul ifadeyle âdemoğullarından bahsedilirken rivayetlerde tekil olarak Hz. Âdem’den (a.s.) bahsedilmektedir. Yine bu rivayetlerde Allah Teâla’nın insanları ikiye ayırıp “Bunlar cennetlik, bunlar da cehennemlik.” şeklinde beyanda bulunması da Mâturîdî’ye göre çelişkilidir. Çünkü âyette açıkça bütün insanların “Evet, sen bizim rabbimizsin.” şeklinde ikrarda bulunduğu dile getiriliyor. İman ikrarında bulunan kişiyi cehennemlik olarak nitelemek akla aykırı bir durumdur.

Mâturîdî bu âyeti şöyle yorumlar: Allah insanları babalarının sulbünden alıp bağımsız bireyler olarak dünyaya getirir, selim akılları sayesinde Allah’ın Rabliğini ikrar konusunda kendi nefislerinin şahidi olurlar. İnsan kendi nefsi ve tabiat üzerindeki müşahedeleri neticesinde Allah’ın varlığını, birliğini ve

30 Bkz. Mâturîdî, 2005: I/114-115; VII/48; XIII/343.

31 Bkz. Taberî : X/546-563; İbn Ebî Hâtim, 1419: V/1612-1616; İbn Atuyye, 1422: II/474-475.

onun yegâne rabbi olduğunu kavrar, ikrar eder. Böylece Allah onları kendilerinin şahidi kılmış olur. Mâturîdî'ye göre bu mananın doğruluğu da âyetin siyakıyla ortaya çıkmaktadır (Mâturîdî, 2005: VI, 103-108)³² ve âyetin siyakından kopuk olarak değerlendirilmesi çelişkilere neden olmuştur.

“*Kim bir kötülük yaparsa, ancak onun kadar ceza görür.*” (Mü'min, 40/40) âyetin de kimsenin günahından fazla azap görmeyeceği söylenirken “*Kıyamet günü onun azabı kat kat artırılır ve horlanmış olarak orada ebedî kalır.*” (Furkan, 25/69), “*Andolsun, onlar mutlaka kendi yüklerini ve kendi yükleriyle beraber nice ağır yükleri yükleneceklerdir.*” (Ankebut, 29/13) âyetlerinde bunun aksine azabın kat kat olmasından bahsediliyor ki bu çelişkili bir durumdur. Mâturîdî, bu âyetleri değerlendirirken onların sibakından hareket ederek çelişki görünümünü çözümler. Şöyle ki Furkan Sûresi'nde geçen âyet, “*Rahmân'ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir.*” (Furkan, 25/63) diye başlayan bölümün devamında gelmektedir. Ankebut Sûresi'nde olan âyet de müşriklerin önderlerinden bahseden âyet gurubundan sonra gelmektedir. Âyette ele alınan kişiler küfrün ve zulmün önderliğini yapmış şahıslardır. Hem kendileri suç işlemiş hem de başkalarını bu suçlara itmişlerdir. Dolayısıyla onlar sadece kendi suçları miktarınca cezaya tabidirler.³³ Âyette kat kat diye ifade edilen durum, onların azaplarının diğer insanların azabına oranı dikkate alınarak söylenmiştir.³⁴

6. SONUÇ

Te'vilât'tan hareketle Mâturîdî'nin işkâl sebepleri konusundaki düşüncelerini tespit etmeye çalıştığımızda gördük ki, ona göre işkâlin en önde gelen sebebi; lafızların zâhirî manaları üzere değerlendirilip sözden asıl maksat olan hikmet mananın göz ardı edilmesidir. Kelimelerin lugavî manaları örfî manalarından, hakikî manaları da mecazî manalarından daha evla değerlidir. Mâturîdî'ye göre bu mana çeşitlerinden hangisinin kastedildiği ancak delille belirlenebilir. Hâss ve âmm lafızlar içinde aynı durum geçerli olup bu kalıplar birbiri yerine kullanılmış olabilir. Kur'an'a okuyuş ve anlam zenginliği katan kıraat çeşitlerinde mananın hatalı tespiti de işkâle sebebiyet verebilmektedir.

32 Krş. Zemahşerî, 1416: II/176-177; Elmalılı, 1992: IV/167-171.

33 Mâturîdî, 2005: X/276-277; XI/54. Bkz. Zemahşerî, 1416:III/536; Kâdî Abdulcebbar: 334; Râzî, 1981:XXIV/111-112; Elmalılı, 1992:VI/309.

34 Benzer durumlar için Bkz. İsrâ, 17/74-75; Ahzab, 33/30.

Sözün doğru anlaşılmasında bağlam son derece önemli bir konuma sahiptir. Sözün nasıl bir siyakta geldiği, hitabın kime, ne zaman yapıldığı anlamı doğru belirlemede göz ardı edilemeyecek bir unsurdur. Sözü bağlamından koparmak ise onu daima işkâle açık hale getirecektir. Yine ele alınan konular arasında zaman ve mevzu farkı veya bir olayın farklı aşamalarında ve yölelerinden bahsedilmesi gerçeğinin dikkatten kaçırılması da işkâlin bir diğer sebebi'dir.

Kur'an ile ilgili işkâl iddialarının bir kısmının gramer merkezli olduğu görülmektedir. Mâturîdî gerek edatların kullanımında gerekse sayı-sayılan, eril-dişil uyumu gibi konularda Arap dil yapısını ve bu yapının istisnalarını bilmemenin işkâlin bir diğer sebebi olduğunu söyler.

Mâturîdî'ye göre insan aklı sebebiyle ilahî hitaba mazhar olduğu gibi o hitabı da aklı ile kavrayacaktır. Akıl yürütmedeki hatalar ise âyetlerde işkâl varmış zannı doğurabilmektedir. Bir kısım âyetlerde işkâlin haber/rivayet ile daha da karmaşık hale geldiği görülebilmektedir. Bu gibi durumlarda da akıl yegâne çözümleyicidir. Ona göre selim bir akıl ile bakılırsa Kur'an'da çelişki olmadığı görülecek ancak bunun aksine akıl gerektiği gibi kullanılmazsa işkâllere sebebiyet verilecektir.

Kaynaklar

- Abdulaziz el-Buharî (1997), *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslam Pezdevî*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabi.
- Âdem Yesinde (2007), "İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat", *SAÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl 2007, S. 16, s. 31.
- Ahmed İbn Hanbel (2003), *er-Redd ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, Thk. Sabri b. Selame Şahin, 1. Baskı, Riyâd: Dâru's-Subât.
- Avni İlhan (1991), "Aslah", *DİA*, III, 495-496.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed (ty), *el-Fusul fi'l-Usul*, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Cevheri, Ebû Nasr İsmail b. Hammad (ty), *es-Sıhah Tâcu'l-Luğa ve Sıhah-ı Arabiyye*, Thk. Ahmed Abdulgafur Attar, Beyrut: Dâru'l-İlm.
- ed-Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa el-Hanefî (2001), *Takvimu'l-Edille fi Usuli'l-Fıkh*, Thk. Halil Muhyiddin el-Meys, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ebu Ubeyde Ma'mer el-Musenna (ty), *Mecâzu'l-Kur'ân*, Kahire: Mektebetu Hanci.

- Ebussuud, Muhammed b. Muhammed (ty), *İrşâdu Akli's-Selim ila Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (1992), *Hak Dini Kur'ân Dili*, sad. İsmail Karaçan v.dğr. İstanbul: Azim Dağıtım.
- Ferra, Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad (1983), *Me'âni'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Beyrut: Alemu'l-Kütüb.
- Firuzâbadi, Mecduddin Muhammed bin Ya'kub (1996), *Basairu zevi't-Temyiz fi Lataifi'l-Kitabi'l-Aziz*, Thk. Muhammed Ali en-Neccar, Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye.
- Hatib el-İskafî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (2001), *Durretu't-Tenzil ve Gurretu't-Te'vil*, Thk. Muhammed Mustafa Aydın, 1. Baskı, Mekke: Cami'atu Ümmi'l-Kura.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdulhak b. Galib el-Endelûsî (1422), *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, Thk. Abdusselam Abdüşşâfi, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed (1419), *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3. Baskı, Thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Suud: Mektebetu Nezzar.
- İbn Fâris, Ahmed el-Kazvini (ty.), *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*, Thk. Abduselam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (ty), *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, Thk. İbrahim Şemsuddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (1994), *Lisânu'l-Arab*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru Sâdir.
- Kâdî Abdülcebbar, Kâdî'l-Kudât 'Îmâduddin (ty), *Tenzihu'l-Kur'ân ani'l-Metâin*, Beyrut: Dâru'n-Nahda.
- Kisâfi, Ali b. Hamza (1998), *Me'âni'l-Kur'ân*, , Thk. İsa Şehhate, Kahire: Dâru Kuba.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (2003), *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Tashih: Hişam Semir el-Buharî, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb.
- M. Ragıp İmamoğlu (1991), *İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve Te'vilâtu'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, Ankara: DİB Yayınları.
- Ma'mer el-Müsennâ (ty), Ebu Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Fuad Sezgin, Kahire: Mektebetu'l-Hanci.
- Mâturîdî, Ebû Mansur el-Mâturîdî (2014), *Kitabu't-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, 3. baskı, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed (2005), *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, Thk. Bekir Topaloğlu v.dğr., İstanbul: Mizan Yayınevi, I-XIV.
- Mukatil b. Süleyman (2002), *Tefsiru Mukatil*, Thk. Abdullah Mahmud Şehhate, 1. Baskı, Beyrut: Müessesetu't-Tarihi'l-Arabî.

- Neseî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed (1998), *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, Thk. Yusuf Ali Bedivî, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib.
- Ömer Nasuhi (ty), *Hukuki İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhıyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Basım Yayınevi.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (1981), *Mefâtihu'l-Gayb*, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed (1997), *Tefsiru'l-Kur'ân*, Thk. Yasir b. İbrahim ve Ganim b. Abbas, 1. Baskı, Riyad: Dâru'l-Vatan.
- Semerkandî, Alauddin (1997), *Mîzânu'l-Usul*, Thk. Muhammed Zeki Abdulber, Kahire: Mektebetu Dari't-Turas.
- Şâşî, Nizamuddin Ahmed b. Muhammed (2003), *Usûl*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Taberî, Ebu Ca'fer İbn Cerîr (ty.), *Câmi'u'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*, Thk. Abdullah İbn Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve İslamiyye.
- Tehânevî, Muhammed Âla (1996), *Keşşafu İstılahati'l-Funun*, Thk. Ali Dahruc, 1. Baskı, Beyrut: Mektebetu Lübnan.
- Zeccâc, Ebu İshak İbrahim İbnu's-Serî (1988), *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, Thk. Abdulcelil Abduh Şelebî, 1. Baskı, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb.
- Zekiyuddin Şaban (1990), *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, 1. Baskı, Ankara: TDV.
- Zemahşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer (1416), *Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidit-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.
- Zerkeşî, Bedruddin (ty), *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs.
- Zeynuddin Ebû Abdillâh el-Hanefî er-Razî (1999), *Muhtaru's-Sıhah*, Thk. Yusuf Muhammed, Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye.